

Dlaczego ludzie szukają wyjaśnień spiskowych zdarzeń społecznych? Mechanizmy
psycho-społeczne.

Mirosław Kofta, Wiktor Soral

Uniwersytet Warszawski

Streszczenie

Lorem ipsum dolor sit amet, consectetur adipisicing elit, sed do eiusmod tempor incididunt ut labore et dolore magna aliqua. Ut enim ad minim veniam, quis nostrud exercitation ullamco laboris nisi ut aliquip ex ea commodo consequat. Duis aute irure dolor in reprehenderit in voluptate velit esse cillum dolore eu fugiat nulla pariatur. Excepteur sint occaecat cupidatat non proident, sunt in culpa qui officia deserunt mollit anim id est laborum.

Dlaczego ludzie szukają wyjaśnień spiskowych zdarzeń społecznych? Mechanizmy psycho-społeczne.

“Bernie musi zostać zmielony na miazgę. Nie możemy zacząć wierzyć we własne głupie gadanie o zasadach.[...] Zgnieć go jak tylko potrafisz. Tak poza tym, mam nadzieję, że wszystko w porządku i gratulacje za Nevadę.” Wyciek tego fragmentu korespondencji Johna Podesty – szefa kampanii prezydenckiej Hillary Clinton – wstrząsnął opinią publiczną nie tylko w Stanach Zjednoczonych, ale również na całym świecie. Ten skandaliczny fragment nie pozostawił złudzeń, pokazując o jaką stawkę toczy się polityczna gra, ale jednocześnie przypominając jak ogromna część tej gry jest ukryta przed opinią publiczną, i jak często nieczyste zagrania są zasłaniane uśmiechniętymi twarzami polityków. Ten fragment pozostawił niesmak, ale niewątpliwie wzbudził również nieufność oraz niepewność wśród elektoratu Clinton, w destrukcyjny sposób wpływając na przebieg jej kampanii prezydenckiej.

Osoby śledzące rzeczywistość polityczną są nieustannie zaskakiwane zdarzeniami takimi jak afery korupcyjne, skandale polityczne, podejrzone śmierci znanych polityków, wycieki tajnych informacji, kryzysy militarne, ekonomiczne, lub polityczne, itd. Życie polityczne nieustannie dostarcza zdarzeń wzbudzających wysoki poziom nieufności, niepewności, bezsilności, poczucia braku sensu, oraz szeregu innych zagrożeń dla Ja. W czasach kryzysu i braku stabilności politycznej, ten zestaw różnych negatywnych stanów psychologicznych niezwykle często jest przyczyną powstawania i rozprzestrzeniania się naiwnych i upraszczających teorii. Te spiskowe teorie stanowią próbę wyjaśnienia przyczyn klęsk, katastrof i niepowodzeń, a jednocześnie wskazują winnych – niewielkie grupy lub stowarzyszenia osób spotykających się potajemnie, i w tajemnicy knujących plany wprowadzenia chaosu w świecie społecznym. Przykład korespondencji Podesty pokazuje, że spiskowy obraz rzeczywistości bywa niekiedy niepokojąco zbliżony do realiów życia politycznego.

W niniejszym rozdziale pragniemy wskazać w jaki sposób rzeczywistość polityczna

oraz orientacja spiskowa (tj. skłonność do postrzegania świata społecznego jako rządzonego przez spiski) są przez siebie wzajemnie kształtowane.

Natura myślenia spiskowego. Teorie spiskowe zdarzeń i grup społecznych

Lorem ipsum dolor sit amet, consectetur adipisicing elit, sed do eiusmod tempor incididunt ut labore et dolore magna aliqua. Ut enim ad minim veniam, quis nostrud exercitation ullamco laboris nisi ut aliquip ex ea commodo consequat. Duis aute irure dolor in reprehenderit in voluptate velit esse cillum dolore eu fugiat nulla pariatur. Excepteur sint occaecat cupidatat non proident, sunt in culpa qui officia deserunt mollit anim id est laborum.

Nieprzewidywalny i groźny świat jako źródło myślenia spiskowego

Lorem ipsum dolor sit amet, consectetur adipisicing elit, sed do eiusmod tempor incididunt ut labore et dolore magna aliqua. Ut enim ad minim veniam, quis nostrud exercitation ullamco laboris nisi ut aliquip ex ea commodo consequat. Duis aute irure dolor in reprehenderit in voluptate velit esse cillum dolore eu fugiat nulla pariatur. Excepteur sint occaecat cupidatat non proident, sunt in culpa qui officia deserunt mollit anim id est laborum.

Zagrożenie podmiotowej kontroli a generowanie teorii spiskowych

Szereg dowodów wskazuje, że zagrożenie podmiotowej kontroli skutkuje zwiększoną skłonnością do wiary w przesady oraz teorie spiskowe (Whitson & Galinsky, 2008). Warto tutaj wskazać co najmniej dwa mechanizmy odpowiadające za tę zależność. Pierwszy z nich ma charakter motywacyjny, natomiast drugi wynika z poznawczych konsekwencji (deficytów) deprywacji kontroli.

Narastające doświadczenie utraty kontroli nad biegiem zdarzeń sprzyja uruchomieniu mechanizmu kompensacyjnego, polegającego na poszukiwaniu zewnętrznego źródła (społecznej lub duchowej) sprawczości. Jak wykazały badania Kay, Gaucher, Napier,

Callan, and Laurin (2008) deprywacja kontroli skłania do poszukiwania w świecie zewnętrznych, zdolnych do przywrócenia porządku oraz kontroli nad biegiem zdarzeń. Pod wpływem zagrożenia utratą kontroli osoby zaczynają w większym stopniu pokładać zaufanie w rządzie lub w Bogu

Aaron Kay and his colleagues found that deprivation of personal control makes people to identify external forces in the world that could restore control over the course of events.

Loosing personal control resulted in perceiving government as legitimate (Kay et al., 2008, Shepard, Kay, 2009) and god as controlling force (Laurin, Kay, Moscovitsch, 2008).

Other findings suggest that control deprivation may turn our attention not only toward “benevolent” collective and spiritual agents (as results of Kay and colleagues seem to suggest), but also toward “malevolent” collective agents.

Sullivan, Landau, and Rothschild (2010) have proposed that, when confronted with multiple uncontrollable threatening events, people tend to generate an idea of personal or collective enemy, constructed as a single source of evil. This process helps people to regain control over the world: once a single source of evil is identified, people could be more likely to blame the enemy and initiate actions intended to its elimination. Thus, according to Sullivan’s et al. theorizing and findings, loss of control may contribute to generation of negative collective agents, i.e., groups conspiring against “us”.

Poczucie braku podmiotowej kontroli skłania do poszukiwania sił sprawujących kontrolę nad rzeczywistością.

Poczucie braku podmiotowej kontroli skłania do poszukiwania uproszczonych wyjaśnień rzeczywistości społecznej.

Rzeczywistość polityczna jako generator orientacji spiskowej – badania własne

W niniejszym rozdziale wykazaliśmy, że w ramach rzeczywistości politycznej niezwykle często dochodzi do zdarzeń, które mogą stanowić zagrożenie dla realizacji potrzeb bezpieczeństwa, poczucia pewności i przewidywalności, oraz potrzeby podmiotowej kontroli nad biegiem zdarzeń. Aby radzić sobie z tą zagrażającą rzeczywistością, osoby w niej funkcjonujące mogą chętniej przyjmować teorie spiskowe wyjaśniające przyczyny: katastrof, klęsk, kryzysów politycznych lub ekonomicznych. Przyjęcie tych teorii pozwala bowiem na – przynajmniej chwilowe – uzyskanie pewności oraz poczucia kontroli. Stąd też można powiedzieć, że cechą rzeczywistości politycznej jest tendencja do kształtowania przez nią wśród osób w niej funkcjonujących względnie stałej orientacji spiskowej.

Przedstawimy teraz szereg własnych badań przeprowadzonych w Polsce w jej obecnym systemie politycznym, których wnioski stanowią cząstkowe argumenty przemawiające za hipotezą o rzeczywistości politycznej generującej orientację spiskową. Omówimy badania wskazujące, że teorie spiskowe stanowią jedno z głównych narzędzi konfliktu politycznego, służące podkopywaniu zaufania do politycznego przeciwnika. W efekcie teorie spiskowe mogą mobilizować do działania i wprowadzania zmiany politycznej. W związku, z tym w kolejnej części przywołamy wyniki badań nad rolą teorii spiskowych w okresie wyborczym. W końcu wskażemy, że teorie spiskowe mogą pełnić funkcję nie tylko mobilizacyjną, ale również mogą być ściśle związane z poczuciem braku wpływu na rzeczywistość polityczną. Wiara w teorie spiskowe może bowiem wynikać z poczucia bezsilności politycznej, ale również samo przyjmowanie teorii spiskowych może prowadzić do wzrostu poczucia bezsilności jednostki wobec systemu politycznego.

Nieufność wobec władz a teorie spiskowe jako narzędzie walki politycznej

Obecnie dość dobrze wiadomo, że u podłoża wielu teorii spiskowych leży brak zaufania w stosunku do elit politycznych oraz rządów państwowych (zob. przegląd w, Van Prooijen & Van Lange, 2014). Stąd też różne przekonania spiskowe mogą ze sobą

pozytywnie korelować, nawet jeżeli z logicznego punktu widzenia wzajemnie się wykluczają. Przykładowo, Wood, Douglas, and Sutton (2012) w efektywnych badaniach wykazali, że osoby przekonane, że Osama bin Laden był już martwy w chwili ataku amerykańskich sił specjalnych na jego kryjówkę w Pakistanie, istotnie częściej były przekonane również co do tego, że Osama bin Laden nadal żyje. Co istotne ta obserwowana korelacja zniknęła jeżeli w modelu uwzględniono siłę przekonanie, że władze państwowe są uwikłane w spisek mający na celu ukrycie istotnych informacji odnośnie działań tajnych służb. Można więc powiedzieć, że tym co sprzyja przyjmowaniu teorii spiskowych jest bycie w opozycji do władzy lub na ekstremalnych krańcach spektrum politycznego (patrz, np., Inglehart, 1987).

W takim rozumieniu wiarę w teorie spiskowe można rozumieć jako przejaw zagrożenia ze strony nie tylko obcych narodów, ale również ze strony wrogich ugrupowań politycznych, w tym również tych ugrupowań sprawujących władzę państwową. Co więcej, o przyjmowaniu spiskowych wyjaśnień zdarzeń społecznych decydować będzie nie tyle wymiar prawicowości vs. lewicowości, co raczej nieufność i podejrzliwość wobec grup postrzeganych jako żywiące wrogie intencje w stosunku do grupy własnej, niezależnie od tego gdzie na spektrum politycznym ulokować te grupy (Van Prooijen & Krouwel, 2015). Empirycznych dowodów na rzecz tej tezy dostarczają badania Golec de Zavalá and Cichocka (2012), w których wykazano że osoby o wysokim poziomie kolektywnego narcyzmu w większym stopniu wierzą w antysemitckie teorie spiskowe. Zdaniem autorek cytowanych badań, osoby o wysokim poziomie kolektywnego narcyzmu są szczególnie wyczulone na wszelkie zagrożenia, których źródłem są grupy obce. Relację pomiędzy kolektywnym narcyzmem a antysemityzmem spiskowym można więc zrozumieć jeżeli przyjąć, że u podstaw stereotypów spiskowych, i bardziej ogólnie teorii spiskowych, leży podejrzliwość, nieufność, lęk przed skrywanymi działaniami wrogich ugrupowań.

W świetle tych wszystkich dowodów, zrozumiałe jest dlaczego ugrupowania polityczne tak często odwołują się do teorii spiskowych jako narzędzia walki politycznej. W walce politycznej, rolą teorii spiskowych jest bowiem stałe podkopywanie zaufania w

stosunku do przeciwnika politycznego zarówno wśród partyjnego elektoratu, jak i wśród tych, którzy do elektoratu nie należą, ale z różnych względów nie są również zwolennikami przeciwnika politycznego. W związku z tym warto przyjrzeć się roli jaką mogli pełnić różne teorie wskazujące na spiskowe wyjaśnienia katastrofy samolotu prezydenckiego pod Smoleńskiem z dnia 10. kwietnia 2010 roku.

Według danych zebranych w ramach Polskiego Sondażu Uprzedzeń, trzy lata po katastrofie, w 2013 roku wyjaśnienie katastrofy smoleńskiego było nadal przedmiotem ostrego sporu. Według sondażu (patrz, Soral & Grzesiak-Feldman, 2015) ok. 25 procent Polaków było przekonanych, że przyczyną katastrofy smoleńskiej był zamach. Około 53 procent Polaków uważało, że katastrofa była wynikiem wypadku, a prawie 61 procent Polaków wskazywało że katastrofa smoleńska była efektem bałaganu i złej organizacji. Warto zaznaczyć, że niezależnie od przekonań co do przyczyn katastrofy, niemal 46 procent Polaków uważało, że władze polskie oraz rosyjskie wspólnie zatajają prawdę na temat jej przyczyn.

Przeprowadzone przez nas re-analizy danych z omawianego sondażu wykazały, że stopień wiary w spiskowe wyjaśnienia katastrofy smoleńskiej korelował pozytywnie z teorią spiskową dotyczącą Żydów (patrz Rycina 1a). Ciekawe jest, że choć obie teorie dotyczyły zupełnie różnych zdarzeń społecznych, w percepcji uczestników sondażu wydawały się być ze sobą powiązane. Należy zaznaczyć, że zarówno wiara w spisek smoleński jak i wiara w spisek żydowski były pozytywnie związane z przekonaniem, że władze państwowe zatajają ważne informacje przed swoimi obywatelami (patrz Rycina 1b). Co jednak istotne, przy kontroli tej trzeciej zmiennej związek pomiędzy wiarą w spisek smoleński i wiarą w spisek żydowski niemal kompletnie zanikał.

Biorąc pod uwagę te wyniki można postulować, że wiara w spisek smoleński, tak jak inne teorie spiskowe, jest napędzana nieufnością w stosunku do władz państwowych. Można również postulować, że przekonanie iż w Smoleńsku doszło do zamachu będzie charakterystyczne przede wszystkim dla osób wyczulonych na wszelkie przejawy zagrożenia

ze strony grup obcych, czyli takie o wysokim poziomie kolektywnego narcyzmu.

Niewątpliwie przekonanie, że władze polskie wspólnie z władzami rosyjskim w tajemnicy zaplanowały zamach przeciwko polskiemu prezydentowi stanowi informację szczególnie zagrażającą dla grupy własnej.

Wyniki badań własnych nad psychologicznymi determinantami wiary w spisek smoleński potwierdzają hipotezę o szczególnej roli kolektywnego narcyzmu jako predyktora orientacji spiskowej, ale wskazują również na bardziej złożony charakter tej relacji. W ramach badania przeprowadzonego 2 lata po katastrofie na niewielkiej próbie internautów ($N = 85$), uczestników poproszono o zdecydowanie, czy ich zdaniem przyczyną katastrofy smoleńskiej był splot przypadkowych okoliczności, czy raczej nieprzypadkowe działania władz polskich i rosyjskich (wyjaśnienie spiskowe). Jak pokazano na Rysunku 2 przekonanie o tym, że katastrofa była wynikiem zaplanowanych działań władz polskich i rosyjskich było charakterystyczne przede wszystkim dla osób o wysokim poziomie kolektywnego narcyzmu. Co jednak istotne ta relacja była moderowana przez poziom potrzeby poznawczego domknięcia (NFC) w ten sposób, że kolektywny narcyzm przewidywał przyjmowanie teorii spiskowych jeżeli towarzyszył mu niski poziom NFC.

Aby zrozumieć tę interakcyjną zależność należy uświadomić sobie niepewność co do przyczyn katastrofy, jaka przenikała polskie społeczeństwo przez długie miesiące po tym tragicznym zdarzeniu. W ciągu tego czasu powstała nie jedna, ale co najmniej kilka różnych wersji teorii spiskowej zamachu. Jednocześnie można odnieść wrażenie, że żadna z tych wersji nie dawała jasnej odpowiedzi, czy do zamachu faktycznie doszło. Mimo to każda z nich budowała coraz większą nieufność w stosunku do władz państwowych, która mogła w efekcie skutkować przekonaniem, że intencją rządu polskiego było doprowadzenie do rozbicia prezydenckiego samolotu i śmierci prezydenta. W świetle tego, zrozumiałe jest że wysoki poziom NFC, czyli skłonności do szybkiego wyszukiwania i asymilacji odpowiedzi, nie sprzyjał przyjmowaniu spiskowego wyjaśnienia katastrofy smoleńskiej. Z kolei, niski poziom NFC, czyli skłonność do odwlekania poznawczego domknięcia mógł prowadzić do

akumulacji *słabych* wyjaśnień spiskowych, które z kolei kształtowały ogólne spiskowe przekonanie odnośnie zamachu.

Podsumowując, teorie spiskowe stanowią narzędzie walki politycznej służące podkopywaniu zaufania do politycznego przeciwnika. Taki właśnie mógł być cel teorii spiskowych, które powstały po 10. kwietnia 2010 roku – miały one nie tyle wskazać osobę odpowiedzialną za katastrofę smoleńską, co poważnie naruszyć wiarygodność polskiego rządu jako w skryty sposób i we współpracy z obcym rządem działającego przeciwko swoim obywatelom. Takie działania mogły być szczególnie skuteczne w przypadku osób wychulonych na przejawy zagrożenia dla grupy własnej, ale również wśród tych którzy skłonni byli przyswajać pojawiające się co chwila kolejne teorie tłumaczące do czego doszło w Smoleńsku.

Mobilizacja, alienacja polityczna a wiara w spiski

Teorie spiskowe jako narzędzie walki politycznej służą podkopywaniu zaufania do politycznego wroga, ale jednocześnie mogą one skutkować większą mobilizacją elektoratu partii walczących o władzę. Poprzez wskazanie potężnego wroga zagrażającego grupie własnej, mogą one wzbudzać silne poczucie niesprawiedliwości, stanowiące jeden filarów kolektywnego działania (Van Zomeren, Postmes, & Spears, 2008). W efekcie teorie spiskowe mogą przyczyniać się do politycznej zmiany, gdy zmobilizowani wyborcy oddadzą głos na partię, która obieca rozwiązanie problemu i pozbycie się wrogów grupy własnej.

W związku z tym można powiedzieć, że okresem w którym potencjał teorii spiskowych jest największy będzie czas kampanii wyborczej oraz samych wyborów. W okresie przedwyborczym osoby zaangażowane w życie polityczne borykają się niepewnością oraz nieprzewidywalnością co do wyników głosowania – te często pozostają nieznane aż do ostatniego momentu, w którym odpowiednia komisja poda oficjalne rezultaty. Innym silnym stanem psychologicznym jest poczucie braku kontroli zarówno nad wynikami głosowania jak i nad przebiegiem samej kampanii. Można wręcz powiedzieć, że brak

kontroli jest inherentnym aspektem wolnych wyborów, ze względu na fakt że decyzja pojedynczej osoby nie ma praktycznie żadnego znaczenia dla ostatecznego rezultatu wyborów. Ten brak kontyngencji, o ile nie zostanie w jakiś sposób skompensowany lub zracjonalizowany, jest niezwykle bolesny dla większości osób.

Pod wpływem szeregu czynników teorie spiskowe wydają się więc mieć największy potencjał właśnie w okresie zmiany politycznej. Wskazując tajnych i złowrogich przeciwników o niemal nieograniczonym potencjale osoby nie tyle odzyskują poczucie podmiotowej kontroli, co w pewien sposób kompensują sobie brak wpływu na rzeczywistość wskazując siły sprawcze, które taki wpływ są w stanie wywierać (Kay et al., 2008). Takie teorie mogą z kolei mobilizować do udziału w wyborach i wpływać na ich ostateczny rezultat.

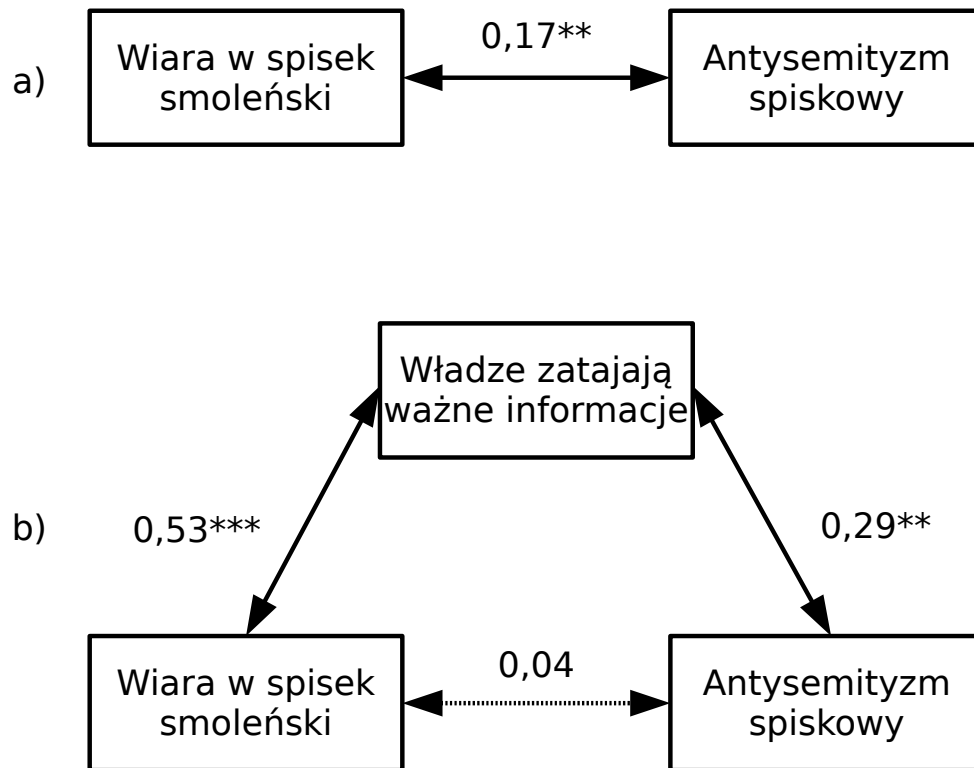
Te przewidywania sprawdzane były w badaniach zrealizowanych przez Kofta and Sędek (1992) w czasie wyborów parlamentarnych w 1991 roku. Należy zaznaczyć, że były to pierwsze w powojennej Polsce wolne wybory parlamentarne, a przez to miały dla uczestników życia politycznego znaczenie szczególne i wręcz symboliczne. Uczestnicy relacjonowanych badań wypełniali kwestionariusze dwa razy: pierwszy raz w okresie przed kampanią wyborczą i drugi raz w czasie kampanii wyborczej, tuż przed wyborami. W ramach tych badań stwierdzono, że w okresie tuż przed samymi wyborami następuje istotny wzrost uprzedzeń w stosunku do grup obcych, oraz że stereotypy spiskowe są silnie związane z poziomem tych uprzedzeń.

W badaniu na próbie internautów (N=812) pytaliśmy o poczucie braku wpływu na politykę, o poczucie braku zrozumienia polityki, oraz o wiarę w stereotyp spiskowy Żydów.

References

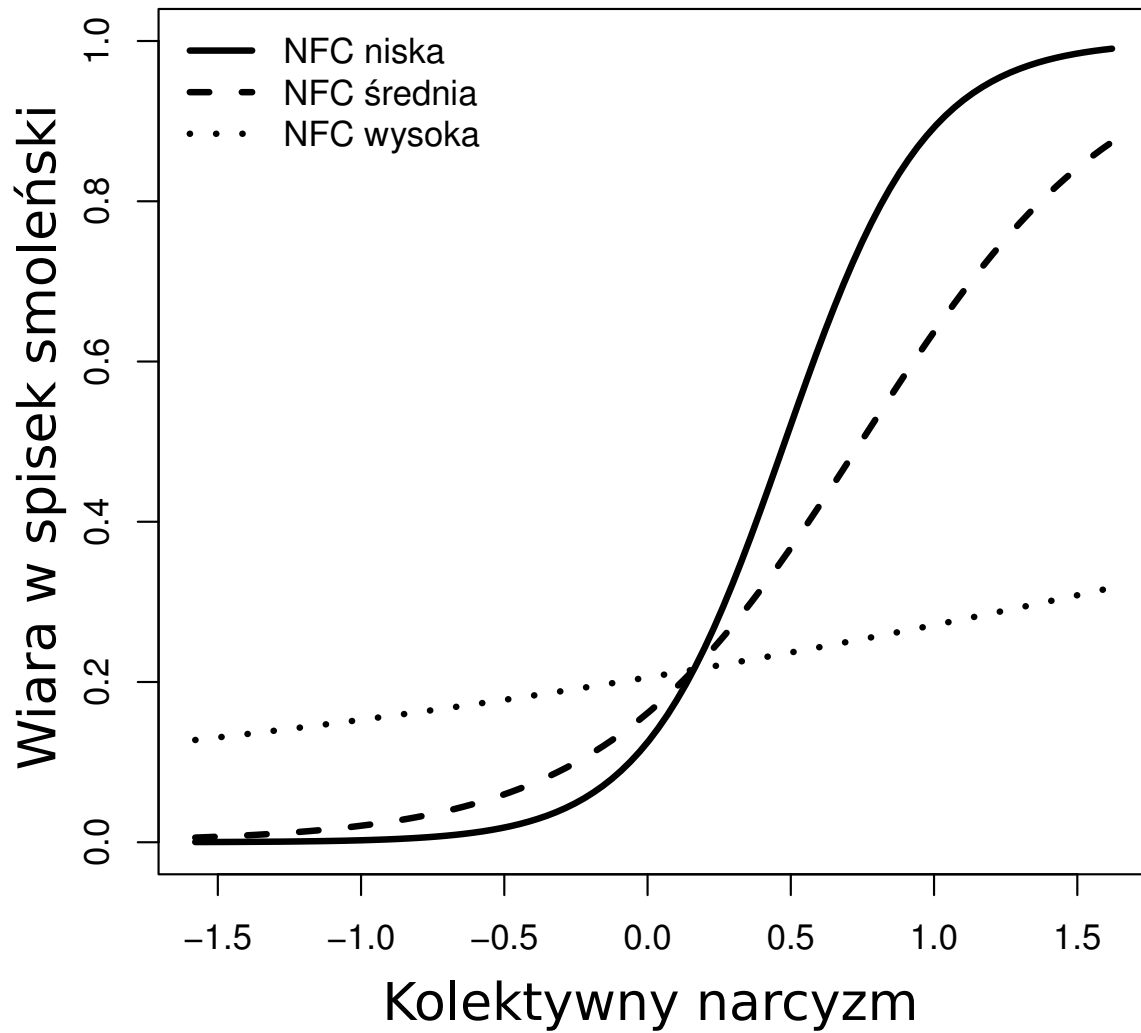
- Golec de Zavala, A. & Cichocka, A. (2012). Collective narcissism and anti-semitism in poland. *Group Processes & Intergroup Relations*, 15(2), 213–229.
- Inglehart, R. (1987). Extremist political positions and perceptions of conspiracy: Even paranoids have real enemies. In C. Graumann & S. Moscovici (Eds.), *Changing conceptions of conspiracy* (pp. 231–244). Nowy Jork: Springer.
- Kay, A. C., Gaucher, D., Napier, J. L., Callan, M. J., & Laurin, K. (2008). God and the government: Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), 18.
- Kofta, M. & Sędek, G. (1992). Struktura poznawcza stereotypu etnicznego: Bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy antysemityzmu. In L. Chlewiński & I. Kurcz (Eds.), *Stereotypy i uprzedzenia* (pp. 67–86). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Soral, W. & Grzesiak-Feldman, M. (2015). Socjo-psychologiczne wyznaczniki wiary w spisek smoleński. In A. Stefaniak, B. M., & M. Winiewski (Eds.), *Uprzedzenia w Polsce* (pp. 285–304). Warszawa: Liberi Libri.
- Van Prooijen, J. & Krouwel, A. (2015). Mutual suspicion at the political extremes: How ideology predicts belief in conspiracy theories. In M. Bilewicz, A. Cichocka, & W. Soral (Eds.), *The psychology of conspiracy* (pp. 79–98). Londyn: Routledge.
- Van Prooijen, J. & Van Lange, P. A. (2014). *Power, politics, and paranoia: why people are suspicious of their leaders*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Zomeren, M., Postmes, T., & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological bulletin*, 134(4), 504.
- Whitson, J. A. & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322(5898), 115–117.

Wood, M. J., Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2012). Dead and alive: beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767–773.

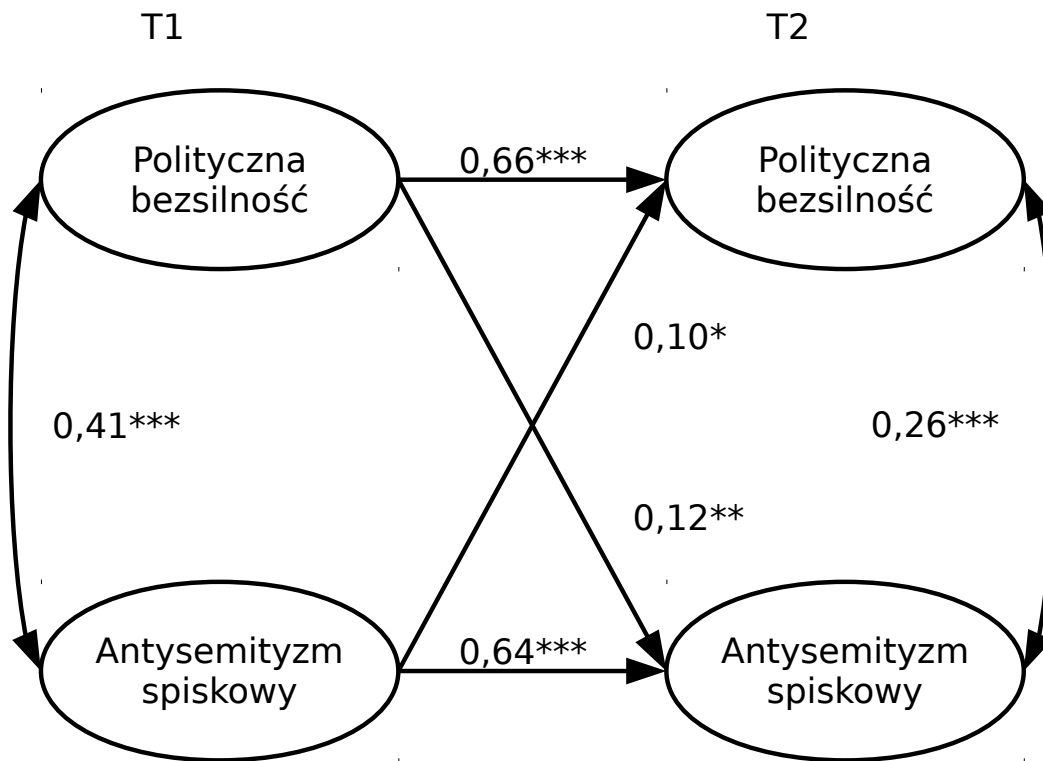

Rysunek 1. Związek pomiędzy wiarą w spisek smoleński a antysemityzmem spiskowym, bez – a – i przy kontroli – b – poziomu przekonania, że władze zatajają informacje przed obywatelami.

$p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Rysunek 2. Kolektywny narcyzm a prawdopodobieństwo wiary w spisek smoleński wśród osób o różnych nasileniach potrzeby poznawczego domknięcia (NFC).

Rysunek 3. Relacja pomiędzy poczuciem politycznej bezsilności a antysemityzmem spiskowym w badaniu podłużnym z dwoma pomiarami (T1 i T2). Wartości na diagramie oznaczają współczynniki standaryzowane.

$p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$